

BROTT, STRAFF OCH MORAL

AV PER OLOF EKELÖF

Det har kommit ett betänkande som har titeln Påföljd för brott (SOU 1986: 13-15). Där görs gällande att den påföljd, som stadgas för ett brott, skall stå i proportion till brottets svårhetsgrad och förkastlighet. För allmänheten kan detta förefalla självklart men i tidningspressen har man funnit kommitténs uppfattning vara en anmärkningsvärd nyhet.

Under några decennier efter det andra världskriget, härskade bland våra ledande kriminalpolitiker den uppfattningen att vad de kallade »vedergällningsstraffet« borde avskaffas och ersättas med olika former av vård. Enligt denna s k behandlingssideologi berodde brottsligheten på de oeffterrätliga samhällsförhållandena och brottslingen hade inget ansvar för vad han gjort. Påföljderna för brott borde utformas så att de främjade den dömdes anpassning i samhället eller dennes »resocialisering«, som man också uttryckte sig. Detta kunde man inte uppnå om påföljden stod i proportion till brottets svårhetsgrad.

Vad för slags vård som behövdes och längden därav måste avpassas efter den enskilde lagöverträdaren. Man införde särskilda lagar om »obestämda domar«, där anstaltstidens längd inte angavs i domen utan kunde bestämmas senare på verkställighetsstadiet. Vidare infördes en speciell påföljd, som bestod i övervakning istället för anstaltsvistelse. Den kallades skyddstillsyn för att understryka att den inte hade någon straffkaraktär.

I övrigt hann man inte med så vittgående reformer innan den s k behandlingssideologin utsattes för kritik. Denna hade inte motsvarat förväntningarna och man avskaffade de obestämda domarna. För så där en tio år sedan började den efter brottets svårhetsgrad avpassade straffsanktionen åter att bli på modet.

Man återvände därmed till den uppfattning som gjorts gällande under 1920- och 1930-talen. Ett av de sista uttrycken för denna äldre åskådning var ett arbete av mig från 1942. Jag gjorde där gällande att då vi människor är gruppvarer, är vi programmerade för att reagera med plikt-känsla. Men innehållet i vår moralitet är i hög grad beroende av omgivningens tryck i det samhället där vi lever.

Ett viktigt element häri är statens lagar och hur dessa är sanktionerade. Genom att straffet står i proportion till brottets svårhetsgrad uppfattas domen och dess verkställande som ett utslag av moraliskt ogillande. Känner sig medborgarna solidariska med statsledningen stärks därmed deras egna moraliska hämningar mot brottsligt handlingsätt.

Laglydnaden garanteras på detta sätt bättre än genom avskräckning, ty då vi upplever något som vår plikt, fäster vi inget avseende vid chansen att undgå upptäckt om vi skulle bryta mot lagen. Jag menade rent av att om relationen mellan

brott och straff avskaffades, så skulle människor inte längre uppfatta det som sin plikt att följa lagen. Då man såg andra gagna sig genom brott skulle man tycka att man borde göra det samma om man kunde undgå upptäckt. Pliktkänslan skulle inte längre kunna stå emot lusten att tillgodose sina intressen.

Samma dag som det ovannämnda betänkandet överlämnades till justitieministern höll kommitténs ordförande lagmannen Carl-Johan Cosmo ett föredrag på kriminalistföreningen i Stockholm. Cosmo menade att varken allmänpreventiva eller individualpreventiva hänsyn skulle tillmätas vikt vid utformningen av straffskalorna för de olika brotten. Dessa borde bestämmas i proportion till brottets svårhetsgrad, men varför så skulle vara fallet uttalade han sig inte närmare om. Det viktiga var emellertid att man genom strafflagstiftning och straffrättskipning »motverkade brottsligheten«. Visst kunde straffhotet verka avskräckande och visst borde man använda anstaltstiden till att försöka resocialisera den dömda, men dessa fördelaktiga verkningar fick inte inverka på utformningen av straffskalorna i lagen.

Några yngre jurister som var verksamma i departementet eller utredningsväsendet, stödde föredragshållarens uppfattning, men andra opponerade sig. En talare framhöll att även om den nu så kritiserade behandlingsideologin inte medfört önskat resultat, så hade denna dock haft ett »fundament«. Han menade att vissa tänkta verkningar anförts som motivering för reformerna. Något sådant fundament hade föredragshållaren inte anført för att straffets intensitet borde anpassas efter brottets grovhet. Cosmo ingick inte i svaromål på denna anmärkning.

I betänkandet fann jag åtminstone något av det efterlysta fundamentet. Medan Cosmo i sitt föredrag mest intresserat sig för straffrättskipningens inverkan på de kriminella och på dem som hade tendens att begå brott, anknyter betänkandet även till hur kriminaliseringen påverkar den laglydiga delen av befolkningen. »Det råder knappast något tvivel om att kriminaliseringen har en, låt vara något svårbestämd och diffus, moralbildande eller moralförstärkande inverkan på människor i allmänhet«, heter det på ett ställe. Detta möjliggjorde också för statsmakterna att genom kriminalisering påverka folkmoralen och styra medborgarnas beteende i önskvärd riktning.

Å andra sidan framhålls också följande: »Man bör inte grunda straffskalorna för de enskilda brotten på övervägande beträffande behovet av moralbildning eller moralförstärkning. Enligt vår uppfattning skall brott tilldelas straffskalor efter hur klandervärda de är. Härmed tillgodoses också såväl moral som legitimationsaspekter.«

Men då lagstiftaren bestämmer en straffskala tar han väl hänsyn såväl till det ifrågasvarande handlingssättets typiska samhällsfarlighet som till den utsträckning man kan påräkna gehör härför hos allmänheten. Rattfylleri är ett av de allra mest samhällsvådliga brotten, men allmänheten skulle inte tolerera att det stadgades långa fängelsestraff härför. Kan en dylik strafflagstiftning ha någon annan uppgift än att påverka medborgarnas uppfattning om hur »klandervärd« brottet är?

Då det hänt något nytt i USA brukar det inte dröja länge förrän det samma inträffar i vårt land. Även den nya trenden inom svensk kriminalpolitik anses härröra från det stora landet i väster. En av de ledande amerikanska kriminalpolitikerna, Andrew von Hirsch, har nyligen givit ut en bok med titeln *Past and future crimes*.

Han förnekar inte att strafflagstiftningen kan påverka folkmoralen, men han finner straffets avskräckande effekt vara viktigare. Men varför måste då straffet anpassas efter brottets svårhetsgrad? Jag får det intrycket att det är ett etiskt krav som inte behöver motiveras med att vissa nyttiga verkningar är beroende av att straffet utformas på detta sätt. Detta resonemang finner jag inte vara övertygande.

Redan för flera tusen år sedan fanns det stora stater som hade strafflagstiftning och straffrättskipning. Samhällsförhållandena har visserligen skiftat under tidernas lopp, men alltid har de varit förbundna med en viss brottslighet. Man har inte funnit någon mirakelmedicin häremot.

Då jag var ung fanns det en straffrättsprofessor i Köpenhamn som hette Krabbe. Ett ord av honom har fäst sig i mitt minne: Vad man maximalt kan åstadkomma är att nedbringa brottsligheten till »et taaleligt Niveau«. Hur man ska kunna uppnå det är emellertid något som angår oss alla.

Post scriptum

Det ovanstående är en tidningsartikel, tryckt i Uppsala Nya Tidning den nionde maj i år (1986). Sedan dess har jag läst vad Nils Jareborg skrivit om dessa problem i »På-följdsbestämning i USA« (Brå forskning, 1984 s 69). Såvitt jeg kan se överensstämmer dennes uppfattning i stort sett med von Hirschs.

En tidningsartikel måste vara kort och den är avsedd att läsas av allmänheten. Jag skulle därför vilja komplettera den med några synpunkter på förhållandet mellan avskräckning och moralbildning. Den sociologiska hypotes, som jag framför i artikeln, är naturligtvis avsedd som en förklaring på den urgamla traditionen att påföljd på brott skall vara ett lidande som står i proportion till brottets grovhet. Strafflagstiftningen skulle härigenom inte bara verka avskräckande utan även tjäna som ett medel att påverka folkmoralen. Men hur förhåller sig då dessa båda effekter till varandra?

Ur moralbildningssynpunkt är det relationen mellan straffen för olika brott som är det viktiga. Generellt sett kan straffskalorna mycket väl hållas på en låg nivå, något som naturligtvis är önskvärt ur humanitär synpunkt. För avskräckningen är detta däremot en nackdel. Vill man avskräcka från mycket samhällsfarliga brott bör man tillgripa drakoniska straff. Jag har frågat mig om detta är tanken bakom de mycket långa fängelsestraff, som för närvarande ådöms narkotikalangare. Här fungerar moralbildningen dåligt. Gärningsmännen är ofta utlänningar, som inte känner någon solidaritet med det svenska samhället. Ibland kommer de dessutom från länder där man i alla tider ägnat sig åt att »hascha«.

Överhuvudtaget har avskräckningen sin största betydelse för de kriminella elementen i samhället. Lever någon på rån och inbrottsstöld har själva kriminaliseringen tydligen inte avskräckt honom. Däremot kan en längre tids fängelsevistelse få honom att komma på andra tankar. Det är emellertid många som återfaller och de som övergår till ett laglydigt liv kan ha gjort detta på grund av flera olika orsaker. Det är inte lätt att avgöra hur avskräckande ett utståndet fängelsestraff egentligen verkar.

För den del av befolkningen som i stort sett lever ett laglydigt liv spelar avskräckningen inte så stor roll. Frestas man att göra något brottsligt brukar det vara ens pliktkänsla som avhåller en därifrån. Under behandlingideologiens glansdagar gjordes det visserligen gällande att vår moral helt stabiliseras redan under barndomen och att straffrättsskipningen inte spelar någon roll härvidlag. Av min tidningsartikel framgår att jag inte tror härpå. Moralitetens bestånd är också beroende av en ständig påverkan från omgivningens sida. Dessutom kan man fråga sig varifrån de som uppfostrar barnen får sin moral.

Men visst kan det hända att en person, vars moral i regel avhåller honom från brott, i ett visst fall avskräcks från att bete sig på detta sätt. Tag t ex en mindre företagare, som hitintills alltid gjort rätt för sig. Visst har han klagat på den progressiva beskattningen, men han har deklarerat sina inkomster och sin förmögenhet riktigt. På sistone har emellertid hans affärer börjat gå dåligt och han har fått ekonomiska svårigheter. Han frestas då att undandra en del av sina inkomster från beskattningen. Sitt samvete lugnar han med att då statens beskattningssystem är så orimligt, kan man ej begära att den som råkat i svårigheter skal betala så mycket i skatt. Det kan emellertid hända att han ändock deklarerar ärligt för att han är rädd att komma i fängelse och förlora sina bekantas aktning.

Detta exempel visar också att det har sina svårigheter att utnyttja straffsanktionen för att påverka folkmoralen. I tidningsartikeln gör jag gällande att detta kan lyckas bara om kriminaliseringen vinner »gehör« i folkets breda lager. I en parlamentarisk demokrati kan emellertid en ny lag antas i strid mot önskemålen hos en stor del av befolkningen. På sistone har den så kallade fördelningspolitiken stått i centrum för den politiska debatten här i landet. Genom att göra statlig inkomst- och förmögenhetsskatt starkt progressiv har man velat utjämna levnadsstandarden mellan olika delar av befolkningen. Vår företagare har säkert inte röstat på det parti som har detta på sitt program. Hans politiska åsikter försvagar hans hämningar mot att deklarerera falskt. Den femtonde februari har blivit »den stora brottsdagen« här i Sverige. Häremot hjälper det föga att skärpa straffen för falskdeklaration. I regel fungerar även avskräckningen dåligt, enär det finns så stora möjligheter att dölja vad man haft för sig.

Ett annat område där skillnaden mellan avskräckning och moralbildning bör uppmärksammas är specialstraffrätten. Utomlands förekommer det att sådana

förseelser beivras av olika förvaltningsmyndigheter. Även hos oss har ju på sistone böter i viss utsträckning ersatts av »straffavgifter«, som omhändertas av en förvaltningsmyndighet. Förr i tiden skilde man mellan »mala in se« och »mala quia prohibita«. Menade man att sanktionen i det senare fallet bara kunde avskräcka från brott? Själv tror jag inte det förhåller sig så. Ordningsföreskrifter kan spela stor roll för att säkerställa ett ändamålsenligt samhällsliv. Det vore illa om vi inte upplevde det som vår plikt att iaktta även sådana regler.

Att straffet medför ett efter brottets grovhet proportionerat lidande understryker allvaret i det ogillande, som uttrycks i straffdomen. Men ifråga om mindre allvarliga överträdelser kan det väl vara tillräckligt, att ogillandet kommer till uttryck bara genom en varning eller erinran. Den engelska polisen, som också åtalar ringare brott, kan välja mellan att göra detta och att enbart varna den skyldige (caution). Hos oss utnyttjas detta institut föga, förmodligen beroende på att man enligt behandlingsideologien inte borde uttrycka något ogillande av gärningsmannen. Jag skulle emellertid vilja ifrågasätta om ej åklagaren uttryckligen borde varna den skyldige, då han i bötesmål beviljar åtalsunderlåtelse enligt RB 20:7 mom 1. Och borde inte domaren kunna åtnöja sig med en varning istället för att utdöma fängelse? Ett beslut härom kunde ersätta de nu begagnade beteckningarna villkorlig dom och skyddstillsyn, som är svårbegripliga för allmänheten.

Med det ovanstående har jag bara velat peka på vissa straffrättsliga institut, där skillnaden mellan avskräckning och moralbildning enligt min mening borde uppmärksammas. Jag har velat stimulera en debatt om dessa frågor, fast de ligger utanför det område, där jag kan räkna mig som specialist.

Till slut skulle jag vilja ifrågasätta, om inte ett folk, som upplever det som sin plikt att iaktta landets lagar, är lyckligare än ett annat, som gör så av fruktan för sanktioner. Då man fruktar känner man sig utsatt för ett yttre tvång. Visserligen medför pliktkänslan en mekanisering av själslivet, som kan försvåra anpassningen efter förändrade förhållanden. Men denna olägenhet kan åtminstone delvis elimineras genom att samhället påverkar folkmoralen medelst sin lagstiftning. En regering gör klokt i att ägna strafflagstiftningen stor uppmärksamhet.

Adresse: Professor, jur. dr. Per Olof Ekelöf
Nybrogatan 40
S-11440 Stockholm